

BUDİNLİ CİHÂDÎ VE TEŞRÎH-İ TIBÂ^ç İSİMLİ TÜRKÇE- ARAPÇA MANZUM SÖZLÜĞÜ

Hasan DOĞAN¹

Özet

Klasik Türk şiirine özgü bir gelenek olan manzum sözlük yazma geleneği ile ilgili bugüne değin birçok çalışma yapıldı. Yapılan çalışmalar, manzum sözlüklerin Türkçe kelimelerin Arapça- Farsça karşılıklarını, temel dilbilgisi kurallarını, sayı ve vezinleri öğretmek amacıyla Osmanlı eğitim sisteminde bir hayli rağbet gördüğünü göstermektedir.

Türklerin coğrafyaları aşan kültür ve medeniyeti sayesinde birçok yazma yahut matbu eserin bugün yabancı ülkelerde olması, hemen her gün yeni bir eserin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. İşte bu çalışmada, Osmanlı eğitim hayatında dil ve aruz öğreniminde kullanılan manzum sözlükler arasında sayılabilecek ve biri Belgrad'da ve diğeri de İstanbul'da olmak üzere şu ana kadar iki nüshasına ulaşabildiğimiz, Budinli Cihâdî'nin üzerinde henüz herhangi bir çalışma yapılmayan ve bu nedenle çok fazla tanınmayan Teşrîh-i Tîbâ^ç isimli manzum sözlüğü incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Manzum sözlük, Osmanlı şiiri, Cihâdî, Teşrîh-i Tîbâ^ç.

BUDINLI CİHÂDÎ AND TESRÎH-I TIBÂ^ç NAMED TURKISH-ARABIC VERSE DICTIONARY

Abstract

Much work has been done to date on the tradition of verse dictionary writing, a tradition unique to classical Turkish poetry. The studies show that the verse dictionaries are very popular in the Ottoman education system in order to teach Arabic - Persian equivalents of Turkish words, basic grammar rules, numbers and vocabulary.

Turkish culture and civilization of the region is in excess of the occasion with several masterpieces of our printed manuscript or in a foreign country today, almost every day has resulted in the emergence of a new work. In this study, it can be considered as one of the verse dictionaries used in the education and language learning of Ottoman education, and there is no study yet on the Budinli Cihâdî which we have reached so far in two copies, one in Belgrade and one in Istanbul, The unknown verse dictionary named Teşrîh-i Tîbâ^ç will be examined.

Keywords: Verse dictionaries, Ottoman poetry, Cihâdî, Teşrîh-i Tîbâ^ç.

¹ Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi el-mek: hasandogan143@gmail.com.

Manzum Sözlük Geleneği ve Manzum Sözlüklerle İlgili Bilimsel Çalışmalar

Manzum sözlükler, Osmanlı medreselerinde öğrenim gören çocukların; Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça karşılıklarını daha kolay ezberleyebilmeleri, bunun yanında bazı gramer kuralları ile sayı ve vezinleri kolaylıkla hifzedebilmeleri maksadıyla kaleme alınan, eğitici yönü ağır basan eserlerdir. Manzum sözlükler üzerine bugüne kadar yapılan çalışmalar gösteriyor ki bu eserler Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmakta ve çok büyük rağbet görmektedir. Bunda, ahenkli ve anlamlı olan nazmın daha kolay ezberlenmesi, hiç şüphesiz en büyük etkidir.

Türkçe – Arapça ilk manzum sözlüğün, Abdülatif ibn Melek tarafından kaleme alındığı tahmin edilen Lugat-ı Ferišteoğlu adlı eser olduğu genel kabul görmektedir (Kılıç 2006: 68; Yurtseven 2003: 3). Bu makalede ele alınan manzum sözlüğün, Türkçe – Arapça manzum sözlüklerle ilgili başta Sadi Çöğenli'nin bibliyografik çalışması (Çöğenli, 2000-2001) olmak üzere manzum sözlüklerle ilgili literatürde zikredilmemesi; eser ve şairi ile ilgili birkaç cümlelik bilginin sadece Sadeddin Nüzhet Ergun (1936) tarafından verilmesi, sözlüğün küçük hacimli olması ve biri yurt dışında olmak üzere sadece iki nüsha olmasıyla ilgili olduğu düşünülmektedir.²

² Türk edebiyatında manzum sözlük yazma geleneği ile ilgili bugüne kadar birçok yazı kaleme alındığından, manzum sözlüklerle ilgili geniş bir girişin hem bizi tekrara düşüreceği hem de bu yazınının sınırlarını aşacağı kanaatindeyiz. Bu münasebetle ilgili literatüre dair, bizim de kısmen istifade ettiğimiz bazı çalışmalarını burada zikretmekle kifayet ediyoruz: Sadi Çöğenli (2000-2001), "Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl : 2, Sayı : 7-8, Kasım 2000-Nisan 2001, s. 99-134; Necip Fazıl Duru-Abdullah Eren (hızl.) (2014), *Nazm-ı Dil-ârâ* (Farsça-Türkçe Manzum Lugat), Ordu: Altınpost Yayınları; Turgut Karabey-Numan Külekçi (1990), *Sünbülzâde Vehbî, Tuhfe (Farsça-Türkçe Manzum Sözlük)*, Erzurum: Atatürk Ü. Yayınları; Adnan Karaismailoğlu (1990), "Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Remzî", *Millî Kültür*, 74, Temmuz 1990, 60-61; Cemal Muhtar (1993), *İki Kur'an Sözlüğü Luğat-ı Ferišteoğlu ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları; Ahmet Hilmi İmamoğlu (1993), *Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler ve Şahidî'nin Sözlüğü (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Ü. SBE; Yusuf Öz (1996), *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Seyfettin İlhan (1997), *Şemsi Cevâhirü'l-Kelimât (Mukayeseli İnceleme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Atabey Kılıç (2001), *Mustafâ bin Osmân Keskin, Manzûme-i Keskin*, Kayseri: Laçın Yayınevi; Mehmet Kırbıyık (2002), "Miftâh-ı Lisân Adlı Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:11, s.184-200; Necmettin Yurtseven (2003), *Türk Edebiyatında Arapça-Türkçe Manzum Lugatlar ve Sünbülzâde Vehbî'nin Nuhbe'si*, Yayınlanmamış Doktora Tezi Ankara; Ankara Ü., SBE; Ahmet Kartal (2003), *Tuhfe-i Remzî*, Ankara; Akçağ Yayınları; Mehmet Dursun Erdem (2005), "Osmanlı Dönemi Manzum Çocuk Sözlükleri ve Bir Luğat-ı Sıbyân Yazması", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi Çocuk Edebiyatı Özel Sayısı*, Yıl 9, Sayı 104-105, Ağustos-Eylül 2005, s. 178- 189; Abdülkerim Gülhan (2005), "Manzum Sözlük Nazmü'l-Leâl'in Dil ve Üslûp Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme", Celal Bayar Üniversitesi "II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi", 11-12-13 Kasım 2005 Manisa; Atabey Kılıç (2005), "Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sühba-i Sıbyân", *Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu 6-7 Mayıs 2005 Şanlıurfa*; (Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'a Armağan) (hızl.: Eyüp Azlal, Necmi Karadağ, M.Emin Karahan), Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay, s. 186-189; Atabey Kılıç (2006), "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerimizden Sühba-i Sıbyân -1- (İnceleme)", *Turkish Studies*, 1. Cilt 2. Sayı, s. 81-100; Ahmet Hilmi İmamoğlu (2006), *Muğlalı Şâhidî İbrahim Dede Tuhfe-i Şâhidî Farsça-Türkçe Manzum Sözlük*, Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları; Atabey Kılıç (2007), "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerimizden Sühba-i Sıbyân-2-(Metin)", *Turkish Studies*, 1. Cilt 3. Sayı, s. 29-71; Atabey Kılıç (2006), "Mevlânâ Müzesi Kitaplığı 4026'da Kayıtlı Manzum Sözlük Mecmûası Hakkında", *Mevlânâ, Mesnevî, Mevlevihaneler Sempozyumu*, 30 Eylül-01 Ekim 2006, Manisa; Atabey Kılıç (2007), "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Vehbî(Metin)", *Turkish Studies*, 1. Cilt 4. Sayı, s. 410-475; Mehmet Dursun Erdem (2005), "Manzum Sözlükler ve Tuhfe-i Âsım", *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 10-1, Editor in Chief: Choi Han-Woo, p.197-216, Korea; Zehra Gümüş (2007), "Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Şerhleri", *Turkish Studies*, C.2, S.4, s.423-431; H. İbrahim Yakar (2007), "Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Fedâî", *Turkish Studies*, C.2, S.4, s.1015-1025; Perihan Ölker (2009), "Klasik Edebiyatımızda Manzum Sözlük Geleneği ve Mahmûdiyye", *Turkish Studies*, Volume 4/4, s.873-888; Ahmet Tanyıldız (2013), *Mes'ûd Lutfi Efendi – Tuhfe-yi Lutfi (Türkçe-Farsça Manzum Sözlük)*, İstanbul: Akademik Kitaplar; M. Akif Gözitok, *Nazm-ı Bedî (Farsça-Türkçe Manzum Sözlük)*, Erzurum: Mim Yayınları; Şeyma Nur Zararsız (2015), *Tuhfetü'l-Mülûk (Tuhfe-yi Şâhidî*

1. Türkçe – Arapça Manzum Sözlük: Teşrîh-i Tıbâ'î

1.1. Sözlüğün Adı, Müellifi ve Telif Tarihi

Çalışmamızın temelini teşkil eden sözlüğün sebeb-i telif kısmında yer alan;

“Didim hem aña *teşrîh-i tıbâ'î* nâm
Dağî kıldım anı târihe itmâm” (yk.4^a)³

beytinden hareketle şairin sözlüğüne *Teşrîh-i Tıbâ'î* ismini verdiği ve

“*Cihâdîye* du' â-i hayr idenler
Olalar dîn ü dünyâda muzaffer” (yk.4^b)

beytinden de anlaşılacağı üzere müellifinin *Cihâdî* mahlasını kullanan bir şair olduğu kesindir. Yukarıda verilen ilk beytin ikinci mısrasında, şairin eserini bu tarihte tamamladığı anlamındaki sözlerinden hareketle eser adı olarak belirlenen *Teşrîh-i Tıbâ'î* ibaresindeki harflerin ebced değerlerinin toplamı olan *H.1000* (M.1591-92) tarihinin, sözlüğün kaleme alındığı yahut tamamlandığı tarih olması kuvvetle muhtemeldir.⁴ Buna göre mevcut kaynaklarda *Teşrîh-i Tıbâ'î* ve *Cihâdî* hakkında bilgi veren tek kaynak Sadeddin Nüzhet Ergun'un Türk Şairleri adlı eseridir. Ergun, bahsi geçen eserde XVI. asır şairi olan *Cihâdî* hakkında tezkirelerde herhangi bir bilgiye rastlamadığından ve sadece İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde *Teşrîh-i Tıbâ'î* isimli bir manzum lüğatinin bulunduğu bahsetmektedir (Ergun, 1939: 1080-1081). Ergun'un da işaret ettiği gibi tezkirelerde söz konusu sözlüğün şairi *Cihâdî* hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Bunun dışında, 16. yüzyılda Edirneli Nazmî tarafından tertip edilen *Mecmau'n-Nezâir*'de, *Cihâdî* mahlaslı bir şaire atfedilen bir nazire bulunmaktadır (Köksal, 2012: 2554). Ayrıca 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk çeyreği arasında derlendiği tahmin edilen *Kâbilî'nin Sultân-ı Hûbâna Münâsib Eş'âr* isimli matla'lar mecmuasında (Gürbüz, 2011) ve yine 16. - 17. yüzyıllarda tertip edildiği düşünülen *Peşteli Hisâlî'nin Metâlî'ü'n-Nezâir*'inde (Kalyon, 2011) *Cihâdî* mahlaslı bir şairden alınan iki matla' bulunmaktadır.⁵ Bu şairlerin *Teşrîh-i Tıbâ'î* şairi *Cihâdî* olup olmadığına emin olmamakla birlikte, gerek sözlüğün telif tarihi gerekse yukarıda ismi

Şerhi), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Gökhan Ölker-Hidayet Duyar (2013), *Se-Zebân / Şeyh Ahmed-i Antakî*, Konya: Palet Yayınları; Kamil Ali Gıynaş (2015), “Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Tufetü'l-İhvân Hediye-tü's-Sıbyân”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.41, s.154-163; Gökhan Ölker (2009), “Rumca-Türkçe Manzum Sözlük Tuhfetü'l-Uşşâk”, *Turkish Studies*, Volume 4/4, s.856-872; Mesut Bayram Düzenli (2015), *Tuhfe-i Se-Zebân*, İstanbul: Erguvan Yayınevi; İbrahim İmran Öztahtalı (2004), *Lâmi'î Çelebi ve Lugat-ı Manzûmu*, Bursa: Gaye Kitabevi.

³ İstanbul nüshasında bazı eksiklikler görüldüğünden, makalemize alınan örneklerdeki varak numaralarında Belgrad Üniversitesi nüshası esas alınmıştır.

⁴ Eserin her iki nüshasında da sözlüğün telif tarihiyle ilgili hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Sözlüğün adından hareketle tespit ettiğimiz ve Türk Şairleri'nde de işaret edilen bu tarih (Ergun, 1939: 1080) şu aşamada bir tahmin olarak kabul edilmelidir.

⁵ Söz konusu matla'lar şu şekildedir:

“Bugün yayum çeker yokdur diyen varsun bir el ursun
Ne yüzdendir hele bir kez kemân-ı ışık bir görsün” (Gürbüz, 2011: 402)
“Arşa-i âlemde baş oynamağa server gerek
Râh-ı hağda cân terkine mücâhid er gerek” (Kalyon, 2011: 211).

anılan mecmuaların derlenme tarihleri dikkate alındığında mecmualara şiirleri alınan Cihâdî ile Teşrîh-i Tıbbâ'î'nin şairinin aynı olma ihtimali yüksek görünmektedir. Fakat şu ana kadarki çalışmalarımızda bu tahminimizi destekleyecek somut bir belge yahut bilgiye ulaşamadığımızdan, bunu bir tahminden öteye varamıyoruz. Ayrıca Tayyâr-zâde Atâ'nın Osmanlı Saray Tarihi Târîh-i Enderûn'unda da Cihâdî mahlaslı bir şairin Sultan IV. Murad'ın lugazına verdiği cevap kayıtlıdır. Söz konusu eserde Cihâdî'nin Enderun mensubu olduğu da belirtilmiştir (Tayyâr-zâde 'Atâ, 1293: 64-65). Mehmed Nail Tuman da Atâ'nın tarihinde verilen bilgilerin aynısını Tuhfe'sinde zikreder (Aksoyak, 2014). Atâ Tarihi'nde zikredilen Cihâdî'nin, Teşrîh-i Tıbbâ'î şairi ile aynı kişi olduğu düşünülmüş olmalı ki sözlüğün İstanbul Üniversitesi nüshasının girişinde yer alan fevâid kaydında, Sultan IV. Murad'ın lugazı ile Cihâdî'nin verdiği cevap -kısmen de olsa- kaydedilmiştir. Teşrîh-i Tıbbâ'î'nin H. 1000/M.1591-92 yılında kaleme alındığı dikkate alındığında ve şairin "*bunı yazdım irince âhirîne*" şeklindeki ifadesinden hareketle çalışmamıza konu olan sözlüğün müellifi ile IV. Murad'ın lugazına cevap veren Cihâdî'nin aynı şair olması uzak görünmektedir. Yine sözlüğün İstanbul Üniversitesi nüshasının girişinde Cihâdî ile ilgili birkaç cümlelik bilgi de yer alır. Bu kayıta, Cihâdî'nin aslen İzvornikli olduğu fakat Budin'de ikamet ettiği ve bundan dolayı da Budinli Cihâdî olarak tanındığı belirtilir. Şairin;

“Kemîne bende-i İzvornikîyem
Ma'ârif ehlinin bir 'âşıkıyam

Budûnda sâkin olup nitekim nûn
Talebden hâli olmazdım dün ü gün” (yk.3^a)

beyitlerinden hareketle verilen bilginin doğru olduğu söylenebilir. Bu beyitler ve bilgiler dışında Cihâdî hakkında doğrudan bilgi sahibi olabileceğimiz başka hiçbir beyit yahut manzume bulunmamakla beraber sözlükte yer alan birkaç beyitten hareketle bazı tahminlerde bulunulabilir. Öyle ki şairin;

“Tevekkül eyleyüp Rabb-i mu'îne
Bunı yazdım irince âhirîne” (yk.4^a)

şeklindeki beytinden hareketle Cihâdî, bu eseri olgun yaşlarda yazmış olmalıdır. Yine, sözlüğün yazılmasına vesile olan esbâbın belirtildiği "*Sebeb-i Te'lîf-i Kitâb*" başlığı altında yer alan bir beyitten anlaşıldığı üzere, öğrenip öğretmekten dem vuran Cihâdî'nin, müderris olduğu düşünülebilir:

“Gehî idüp ta'allüm gâhi ta'lîm
Baña keşf oldı bâb-ı fehm ü tefhîm” (yk.3^a)

1.2. Teşrîh-i Tıbbâ'î'nin Nüshaları

a. **İstanbul Üniversitesi Nüshası:** Nüzhet Ergun'un da işaret ettiği bu nüsha, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde TY3511 numarada kayıtlı bir mecmua içerisinde yer almakta olup özellikleri şu şekildedir; söz başları ve cetvel kırmızıdır. Kâğıt aharlı ve filigranlıdır. Sözlüğün yer aldığı mecmuanın sırtı

kahverengi meşin ve üzeri ebru kâğıt kaplıdır. 1^a'da bir adet mülkiyet kaydı vardır. Ayrıca nüshanın ilk sayfasında Hafız Mehmed Şerîf tarafından yazılan bir fevâid kaydı ile sözlüğün müellifi Cihâdî hakkında bazı bilgiler yer almaktadır.

Baş: Zîkr idelim anı kim şubh u mesâ

Her luğatle olunur aña şenâ

Son: Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilât

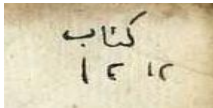
Faḥr-i kevneynîñ muḥahhar rûḥına diñ eş-şalât

İstanbul Üniversitesi nüshasının yer aldığı yazmada manzum sözlüğün devamında Ferište (Firište) mahlaslı bir şaire ait Farsça manzumeler ile bazı itikadi meselelerin manzum olarak aktarıldığı ve İslam coğrafyasında çok büyük rağbet gören el-Ūş'ın Kasidetü'l-Emâlî'si (Özbek, 1994) yer almaktadır. Sözlüğün bu nüshasında 339 beyit yer almakta olup, Belgrad nüshasına göre bazı kısımlar eksiktir. Ayrıca, nüshanın 3^b varağında yer alan “*Cihâdî Efendî'niñ rûḥı için Fâtihatü me'a's-salavât*” şeklindeki ibareden hareketle nüshanın müellif hattı olmadığı kesin olmakla birlikte kimin tarafından, ne zaman istinsah edildiğine dair hiçbir bilgi de bulunmamaktadır.

b. Belgrad Üniversitesi Nüshası: Eser, Belgrad Üniversitesi'nin dijital kütüphanesi (Digitalni Repozitorijum Univerziteta u Beogradu)'nde “Kitab tarîḥi ḫaba” şeklinde kayıtlı olup, sözlüğün müellifi ve telif yeri hakkında bilgi verilmemiş, telif/istinsah tarihi de 1797/98 olarak belirtilmiştir. Edindiğimiz dijital nüshadan⁶ gördüğümüz kadarıyla söz başları kırmızı olan bu yazmada büyük bir yanlışlık yapılmıştır. Öyle ki; eserin adı Teşrîh-i Tîbâ'î olmasına rağmen nüshada;

yani, *Terşîḥ-i Tîbâ'î* şeklinde yazılmıştır. Sözlüğün adının harflerinin ebced değerinin toplamının aynı zamanda eserin tamamlandığı tarih (H.1000/M.1591-1592) olduğu düşünüldüğünde, bunun önemli bir hata olduğu söylenebilir.⁷ Bu nedenle, söz konusu nüshanın konuya fazla vakıf olamayan bir müstensih tarafından kaleme alındığı söylenebilir. Bu nüshanın ilk varağında;

⁶ Belgrad Üniversitesi'nin dijital kütüphanesindeki nüshayı ve muhtelif konulardaki yazmaları incelemek için bk.: <https://phaidrabg.bg.ac.rs> [erişim tarihi: 30.10.2016]

⁷ Bu hatanın neden kaynaklanabileceğini araştırırken müstensih'in değiştirdiği isim olan “terşîḥ-i tîbâ'î”nin harflerinin sayısal değerinin 1592 olduğunu tespit ettik. Bu tarih, hicri 1000 yılının –yaklaşık– miladi karşılığına tekabül etmektedir. Müstensih'i hataya düşüren belki de sözlüğün müellifi tarafından düşürülen tarihin miladi olarak düşünülmesindedir. Bu ihtimalin de göz önünde bulundurulmasında fayda mülâhaza ediyoruz.

yani “*Kitâb 1212*” şeklinde ibarenin bulunması, elimizdeki bu nüshanın zikredilen tarihte istinsah edilmiş olabileceğini göstermektedir. Yazmanın katalogda 1797/1798 tarihli olarak kaydedilmesi de bu kayıttan dolaydır. Fakat ne katalogda ne de nüshada eserin kim tarafından istinsah edildiğine dair herhangi bir kayıt yer alır.

Baş: Zıkr idelim anı kim şubh u mesâ
Her lûgatle olunur aña şenâ

Son: Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilâtün Fâ' ilât
Faḥr-i kevneyniñ muṭahhar rûḥına diñ eş-şalât

Belgrad nüshasında toplam 369 beyit yer almakta olup, İstanbul Üniversitesi nüshasına göre bazı farklılıklar göze çarpmaktadır.

1.3. Teşrîh-i Tıbâ'î'nin Şekil ve İçerik Özellikleri

Teşrîh-i Tıbâ'î, klasik döneme ait hemen her eserde görüldüğü üzere besmele, hamdele ve salvele ile başlamaktadır:

“Zıkr idelim anı kim şubh u mesâ

Her lûgatle olunur aña şenâ

...

Ḥamd-i bî-ḥadd aña kim ol Müste'ân

Virdi bize zıkrıñ eyler her lisân

...

Hem şalâtile selâm olsun aña

K'oldı aşl-ı müntehâ-yı enbiyâ” (yk.1^a)

Bu bölümlerden sonra “*Der-medh-i lûgat-ı 'Arabiyye'*” başlığı altında mesnevi nazım şekliyle yazılmış sekiz beyitlik bir şiir yer almaktadır. Bu şiirde, ilim öğrenmek isteyen bir kişinin evvela lûgat ilmini öğrenmesi; fıkıh, hadis ve tefsir gibi ilimlere vakıf olmak isteyen kişilerin de Arap lisanına hâkim olmaları gerektiği dile getirilmiştir:

(...)

“Eylese bir fenne kişi ibtidâ

‘İlm-i lûgat aña gerek evvelâ

...

Bil ki lûgat-ı 'Arabiyyâtdur

Kim sebep-i baht u sa'âdâtdur

Fıkh u eḥādîṣ ü tefāsîr hep

Bunî ile dâ'im olur mükteseb" (yk.1^b-2^a)

Bunun akabinde ise diğer manzum sözlüklerin bazılarında da görülen, İstanbul nüshasında “*Der-medḥ-i vezn-i tab*”⁸; Belgrad nüshasında ise “*Der-medḥ-i fenn-i taḫṭî' ü tefhîm*” şeklinde olan başlıklar altında “bir manzumeyi veznine göre parçalara ayırıp okuma” (Devellioğlu 2012: 1229) anlamına gelen taktî' ilminin ve ölçülü olmanın önemini anlatıldığı, mesnevi nazım şekliyle yazılmış yedi beyitlik bir manzume yer alır:

“İlmi vâcib degülse evzānuñ

Zâhirâ cehli naḫışdur anuñ

Ne kadar zû-fünün ise bî-rayb

Kec ṭabî'at kişide olur ' ayb

Fenn-i taḫṭî' i bilmege herkes

Lâyık oldur pes ide cidd ü heves” (yk.2^b)

Cihâdî, sözlüğün yazılış sebebi hakkında bilgiler verdiği “*Sebeb-i Te'lîf-i Kitâb*” adlı bölümde ise böyle bir eser kaleme almanın ezelde takdir edildiğini; Arap dilinde kaleme aldığı bu lügat ile kalplere ziya vereceğini belirtir:

“Ezel çün yazmışidi dest-i ḳudret

Göñülde bağladı bu fikre şüret

' Arab dilince idem bir luğat cem'

Ziyâ vire ḳulûba nitekim şem'" (yk.3^b)

Ayrıca Cihâdî, bu eserden istifade edenler vesilesiyle hayırla yâd edilmeyi ummaktadır:

“İdüp ṭâlibler andan istifâde

Sebeb ola gehî ḥayrile yâde” (yk.3^b)

Eserin asıl bölümünü oluşturan sözlük kısmı, klasik dönem divanlarında görüldüğü üzere elif-ba sırasına göre tasnif edilmiştir. Bu bölümler, Belgrad nüshasında *Faşlun Elif*, *Faşlun fi'l-bâ*, *Faşlun te*, vb. şekilde birbirinden ayrılmışken; İstanbul nüshasında böyle bir ayırım söz konusu değildir. Eserin sözlük kısmındaki bölümlerde yer alan manzumeler (aaxa) şeklinde kafiyelenmiş olup, manzumelerin her birinde ortalama 10-11 beyitlik kıt'alar kaleme alınmıştır. Sözlüğün elif-ba sırasıyla bütün harflerle kafiyelenmiş *Faşlun fi'l-âḥiri* başlıklı⁸ son manzumesi ise mesnevi nazım şekliyle kaleme alınmış olup 30 beyitten oluşmaktadır.

Sözlüğün İstanbul nüshasında bulunmayan ve Belgrad nüshasında dikkat çeken bir husus da; manzumelerin vezinlerinin belirtildiği taktî' beyitlerinden bir önceki beyitlerde kelime değil de cümle tercümelerinin yapılmış

⁸ İstanbul nüshasında böyle bir başlık bulunmamaktadır.

olmasıdır. Yani, bahsi geçen beyitlerin ilk mısrasında Türkçe bir ibare, ikinci mısrasında ise ilk mısradaki Türkçe ibarenin Arapça karşılığı nazmedilmiştir. Aşağıdaki örneklerden bu husus daha iyi anlaşılacaktır:

“Nef’ ide ‘ilmle kim kıla hıvaf iderek eyü ‘amel
Yenfe‘ u ‘ilmü men bihi ya‘ melü şâlihan yehâb”⁹ (yk. 6^a)

“Hiç eylige irmez o ki terk ide namâzın
Lâ yüdrükü birran ebeden men hüve tāmüt”¹⁰ (yk. 7^a)

“‘Âlim ulu oldu anı hırlasa da kibr iden
‘Azze fakîhün ve in haqqarahü men bedeh”¹¹ (yk. 10^b)

“Dür olma ehl-i ‘ilmden yaklaşma bî-nef’ olana
Lâ-teb‘ aden ‘an ‘âlimin lâ-takraben men lâ-yüfîd”¹² (yk. 11^b)

Cihâdî, beyitlerin yazımında kullanılan veznin ezberlenmesi ve beyitlerin bu vezinlerle okunması için manzume sonlarında taktî’ beyitleri vermiştir. Bu beyitlerin ilk mısraında aruz kalıpları, ikinci mısraında ise hikmet yönü ağır basan eğitici cümleler kaleme alınmıştır. Bu, manzum sözlüklerin hemen hemen tamamında görülen ve gelenek haline gelmiş bir uygulamadır. Sözlüğün İstanbul nüshasını istinsah eden şahsın, manzumelerin sadece veznini göstermesi ve hikmet-âmez mısralara yer vermemesi, manzum sözlükçülüğe ait bu geleneği bilmediğine işaret edebilir. Yani, aşağıda verilen örneklerin ikinci mısraları İstanbul nüshasında yer almamaktadır:

“Mefâ‘îlün fe‘ülün mefâ‘îlün fe‘ülün
‘Ameldür okumağdan gârağ yoğsa degil câh” (yk. 27^a)

“Fe‘ülün mefâ‘îlün fe‘ülün mefâ‘îlün
Eyüler da’im olur dili pāk ü işi pāk” (yk. 22^b)

“Mef’ülü Mefâ‘îlün Fe‘ülün
Çulluğile olur kurb-ı sulţân” (yk. 25^b)

Cihâdî, eserinin nihayete erdiğini ise şu beyitlerle dile getirir:

“İlme dürüş dîn içinde olmağ istersen kavî
‘Âlimiñ medhinde geldi âyet-i hel yestevi”¹³

⁹ “İlim, öğrendikleriyle korkarak sâlih amel işleyen kişiye fayda verir.”

¹⁰ “Namazı terk eden/kılmayan ebediyen iyiliği anlayamaz/bulamaz.”

¹¹ “Kibirli insan her ne kadar hakir görse de fakîh/âlim izzet sahibidir.”

¹² “Âlimden uzak durma, faydasız olana ise yaklaşma.”

¹³ “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” mealindeki “قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ” (Zümer 39/9) âyet-i kerîmesinden iktibas. İslâm dininin ilme verdiği önemi ispatlamak için şairler ve âlimler çoğu kez bu âyete telmih yaparlar; (bk. Yılmaz, 1992: 69).

Nışf-ı manzûmı kitâbın buldı çünkim intihâ

Çısm-ı menşûra bi-^ç avn'illâh kılalım ibtidâ

Fâ^ç ilâtün fâ^ç ilâtün fâ^ç ilâtün fâ^ç ilât

Fağr-i kevneyniñ muṭahhar rûḥına diñ eş-şalât” (yk. 30^b)

Eserin son kısmında dikkat çeken en önemli nokta ise kitabın manzum kısmının bittiği ve artık mensur kısmının başladığını belirten beyittir. Belli ki Teşrîh-i Tıbâ'î, manzum ve mensur olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır ve müstensihler yalnızca manzum kısmını istinsah etmişlerdir. Eserin yalnızca manzum kısmının meydana gelmesinin bir nedeni de mensur kısmı yazmaya müellifin ömrünün yetmemesi olabilir.¹⁴

¹⁴ Bu noktada şu hususu belirtmek isteriz ki edindiğimiz iki yazma nüsha ile genel hatlarıyla tanıtmaya çalıştığımız Teşrîh-i Tıbâ'î'nin tarafımızdan nüshalar karşılaştırılarak transkripsiyonlu metni ve incelemesi daha geniş bir çalışma olarak düşünüldüğünde; Budinli Cihâdî hakkında ortaya çıkacak yeni belgeler ve bilgiler, çalışmamızı bambaşka bir noktaya kaydırabilir.

SONUÇ

Teşrîh-i Tîbâ'î, -yazıldığı yer kesin olarak bilinmemekle beraber- Anadolu sahası dışında yazılması muhtemel bir sözlük olması yönüyle dikkat çekicidir. Eserin müellifi hakkında detaylı bilgi sahibi olamamız, sözlüğün Belgrad'a kadar nasıl gittiği sorusunu da cevapsız bırakmaktadır. Fakat asıl üzerinde durulması gereken konu, Balkanlar'ı, Osmanlının, sadece eli kılıç tutan askerlerinin değil; kültür, medeniyet ve edebiyatının da fethetmiş olmasıdır. Öyle ki; Anadolu sahasında doğup gelişen manzum sözlük yazma geleneğinin, Balkanlara kadar yaygınlaşması ancak kültürel etkileşimle açıklanabilir. Mevcut literatürde sadece Sadeddin Nüzhet Ergun tarafından zikredilen ve genel hatlarıyla tanıtılmaya çalışılan bu manzum sözlüğün yalnızca iki nüsha olması, öyle sanıyoruz ki; rağbet görmemesinden dolayıdır. Manzum sözlük gibi zor sayılabilecek bir alanda eser telif eden Cihâdî'nin, başka manzumelerinin de olması kuvvetli bir ihtimal olarak görülmektedir. Ayrıca sözlüğün son kısmında yer alan “*nısf-ı manzûmı kitâbın buldı çünkim intihâ / kısm-ı mensûra bi-'avnillah kılalım ibtidâ*” şeklindeki sözlerden hareketle sözlüğünün mensur kısmının da olduğu ve Cihâdî'nin bu eser dışında müstakil mensur eserlerinin de olabileceğini göstermektedir. Bu ihtimaller dâhilinde, Edirneli Nazmî tarafından derlenen Mecmau'n-Nezâir'de, Kâbilî'nin Sultân-ı Hûbâna Münâsib Eş'âr isimli matla'lar mecmuasında ve Peşteli Hisâlî'nin Metâlî'u'n-Nezâir'inde manzumeleri bulunan her üç Cihâdî belki de aynı şairdir. Uzak bir ihtimal dahi olsa, Atâ Tarihi'nde zikredilen Cihâdî'nin de Teşrîh-i Tîbâ'î'nin müellifi olması yine ihtimal dâhilindedir. Bütün bu müphem noktalar, yurtiçi ve yurt dışındaki kütüphanelerin tam anlamıyla taranması neticesinde ortaya çıkacak yeni bilgi ve belgelerle Budinli Cihâdî'nin hayatı ve eğer varsa başka eserleri hakkında bilgi sahibi olunarak aydınlığa kavuşacaktır. Çalışmamıza esas aldığımız iki nüshadan Belgrad Üniversitesi nüshasının yanlış isimle istinsah edilmiş olması; İstanbul Üniversitesi nüshasının ise kısmen eksik olması da merak uyandıran bir noktadır. Cevabını bilemediğimiz bir diğer dikkat çeken nokta ise, İstanbul Üniversitesi'nde bir nüshası bulunması ve Sadeddin Nüzhet Ergun tarafından işaret edilmesine rağmen söz konusu sözlüğün mevcut literatürde henüz adının dahi anılmamasıdır.

KAYNAKÇA

Aksoyak, İ. Hakkı (2014). “Cihâdî”,

<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=1445> [30.10.2016]

Cihâdî [t.y], *Teşrîh-i Tîbâ'î*, [y.y] İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, IUNEK-TY3511.

Cihâdî [t.y], *Kıtab tarşih taba (Teşrîh-i Tîbâ'î)*, [y.y]

https://phaidrabg.bg.ac.rs/detail_object/o:1528?SID=&actPage=&type=thumbnails [30.10.2016]

Çöğenli, Sadi (2000-2001). “Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu”. Akademik Araştırmalar Dergisi. Yıl: 2, S. 7-8, Kasım 2000-Nisan 2001. s. 99-134.

Devellioğlu, Ferit (2012). *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.

Duru, Necip Fazıl – Eren, Abdullah (hızl.) (2014). *Nazm-ı Dil-ârâ* (Farsça-Türkçe Manzum Lûgat), Ordu: Altınpost Yayınları.

Düzenli, Mesut Bayram (2015). *Tuhfe-i Se-Zebân*. İstanbul: Erguvan Yayınevi.

Erdem, Mehmet Dursun (2005). “Osmanlı Dönemi Manzum Çocuk Sözlükleri ve Bir Lugât-ı Sıbyân Yazması”, *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*. Çocuk Edebiyatı Özel Sayısı, Yıl 9, Sayı 104-105, Ağustos-Eylül 2005, s. 178- 189.

Erdem, Mehmet Dursun (2005). “Manzum Sözlükler ve Tuhfe-i Âsım”. *International Journal of Central Asian Studies*. Volume 10-1, Editor in Chief: Choi Han-Woo, p.197-216, Korea.

Ergun, Sadeddin Nüzhet (1936). *Türk Şairleri*. C.1, [y.y].

Gıynaş, Kamil Ali (2015). “Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Tufetü'l-İhvân Hediye-yü's-Sıbyân”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.41, s.154-163.

Gülhan, Abdülkerim (2005). “Manzum Sözlük Nazmü'l-Leâl'in Dil ve Üslup Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme”, Celal Bayar Üniversitesi “II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi, 11-12-13 Kasım 2005 Manisa.

Gümüş, Zehra (2007). “Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Şerhleri”, *Turkish Studies*. C.2, S.4 Sonbahar 2007, s.423-431.

Gürbüz, Mehmet (2011). *Kâbilî'nin “Sultân-ı Hûbâna Münâsib Eş'âr” Adlı Şiir Mecmuası*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gözitok, M. Akif, *Nazm-ı Bedî' (Farsça-Türkçe Manzum Sözlük)*. Erzurum: Mim Yayınları.

İlhan, Seyfettin (1997). *Şemsi Cevâhirü'l-Kelimât (Mukayeseli İnceleme)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İmamoğlu, Ahmet Hilmi (2006). *Muğlalı Şâhidî İbrahim Dede Tuhfe-i Şâhidî Farsça-Türkçe Manzum Sözlük*, Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları.

Kalyon, Abuzer (2011). *Peşteli Hisâlî Metâli'ü'n-Nezâir (II. Cilt)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karabey, Turgut -Numan Küleççi (1990). *Sünbülzâde Vehbî, Tuhfe (Farsça-Türkçe Manzum Sözlük)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Karaismailoğlu, Adnan (1990). “Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Remzî”, *Millî Kültür*, 74, Temmuz 1990, s.60-61.

Kartal, Ahmet (2003). *Tuhfe-i Remzî*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Kılıç, Atabey (2001), *Mustafâ bin Osmân Keskin, Manzûme-i Keskin*, Kayseri: Laçın Yayınevi.

Kılıç, Atabey (2006). "Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sühba-i Sıbyân", Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu (Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'a Armağan) 6-7 Mayıs 2005 Şanlıurfa, (hzl.: Eyüp Azlal, Necmi Karadağ, M. Emin Karahan), Şanlıurfa: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları: s. 186-189.

Kılıç, Atabey (2006). "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerimizden Sühba-i Sıbyân -1- (İnceleme)", Turkish Studies, 1. Cilt 2. Sayı, s. 81-100. <http://www.turkishstudies.net/dergi/cilt1/sayi2/makale/kilic.pdf> [30.10.2016]

Kılıç, Atabey (2006). "Mevlânâ Müzesi Kitaplığı 4026'da Kayıtlı Manzum Sözlük Mecmûası Hakkında". Mevlânâ, Mesnevi, Mevlevihaneler Sempozyumu. 30 Eylül-01 Ekim 2006. Manisa.

Kılıç, Atabey (2007). "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerimizden Sühba-i Sıbyân-2-(Metin)". Turkish Studies, 1. Cilt 3. Sayı, s. 29-71.

Kılıç, Atabey (2007), "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Vehbi(Metin)", Turkish Studies, 1. Cilt 4. Sayı, s. 410-475.

Kırbıyık, Mehmet (2002). "Miftâh-ı Lisân Adlı Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük Üzerine". Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı: 11-2002, s.184-200.

Köksal, M. Fatih (2012). *Edirneli Nazmî, Mecma 'u'n-Nezâ'ir*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-292688/h/edirneli-nazmi-mecmaun-nezair.pdf>. [erişim tarihi: 30.10.2016].

Muhtar, Cemal (1993). *İki Kur'an Sözlüğü Luğat-ı Ferišteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Ölker, Gökhan – Duyar, Hidayet (2013), *Se-Zebân / Şeyh Ahmed-i Antakî*, Konya: Palet Yayınları.

Ölker, Gökhan (2009). "Rumca-Türkçe Manzum Sözlük Tuhfetü'l-Uşşâk", Turkish Studies. Volume 4/4, s.856-872.

Ölker, Perihan (2009). "Klâsik Edebiyatımızda Manzum Sözlük Geleneği ve Mahmûdiyye", Turkish Studies, Volume 4/4, s.873-888.

Öz, Yusuf (1996). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özbek, Durmuş (1994). "el-Ûşi ve Kasidetü'l-Emali", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.5, ss. 277-293. <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/neuifd/article/viewFile/5000125745/5000115544> [30.10.2016]

Öztahtalı, İbrahim İmran (2004), *Lâmi 'î Çelebi ve Luğat-ı Manzûmu*, Bursa: Gaye Kitabevi.

Tanyıldız, Ahmet (2013). *Mes 'ûd Lutfî Efendi – Tuhfe-yi Lutfî (Türkçe-Farsça Manzum Sözlük)*. İstanbul: Akademik Kitaplar.

Tayyâr-zâde Ahmed 'Atâ (1293). *Târih-i 'Atâ*, C.4, İstanbul: [y.y].

Yakar, H. İbrahim (2007). "Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Fedâî". *Turkish Studies*, C.2, S.4, Sonbahar 2007, s.1015-1025.

Yılmaz, Mehmet (1992). *Edebiyatımızda İslamî Kaynaklı Sözler*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

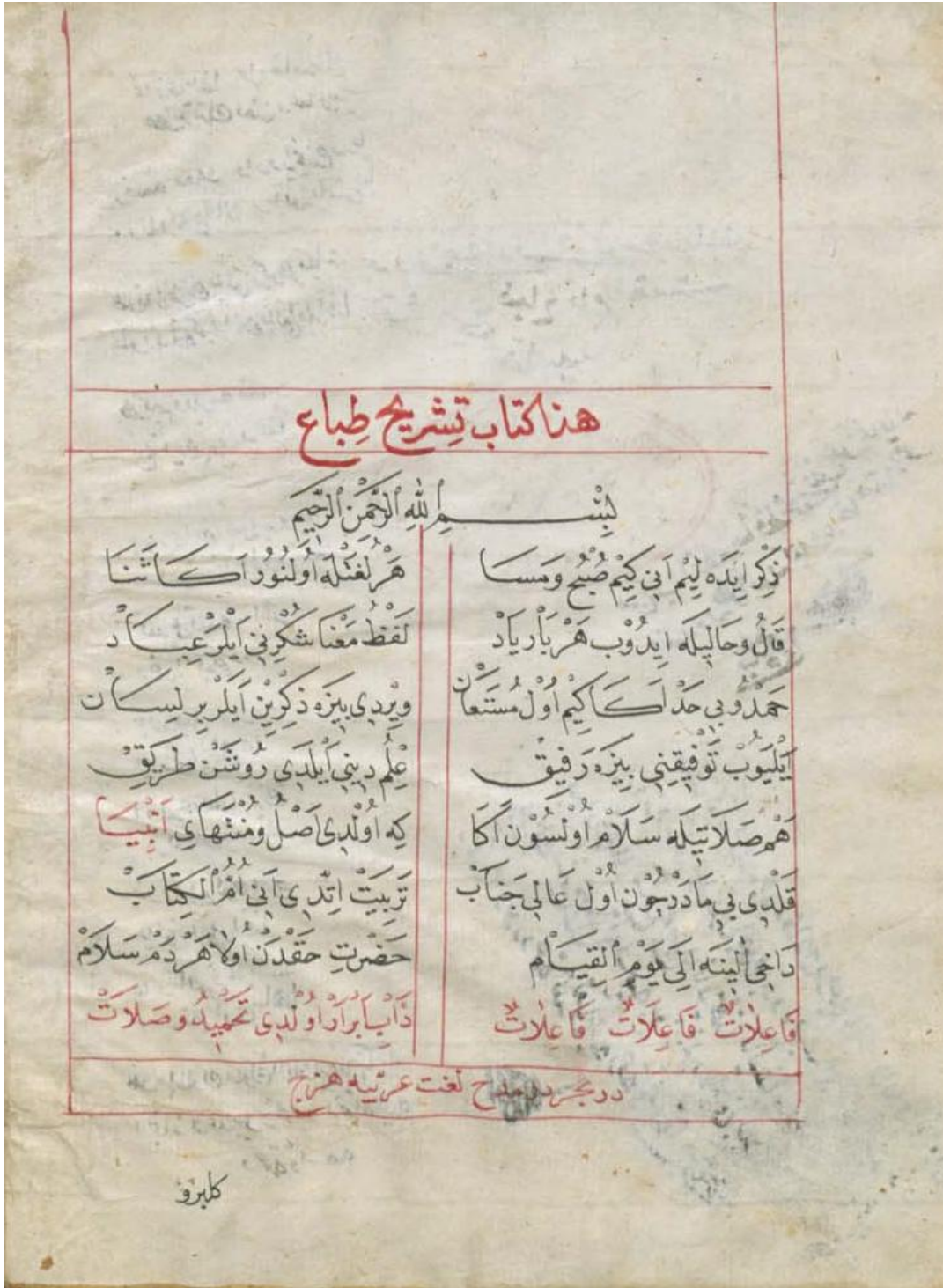
Yurtseven, Necmettin (2003). *Türk Edebiyatında Arapça-Türkçe Manzum Lugatlar ve Sünbülzâde Vehbî'nin Nuhbe'si*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Zararsız, Şeyma Nur (2015). *Tuhfetü 'l-Mülûk (Tuhfe-yi Şâhidî Şerhi)*.Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi . Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

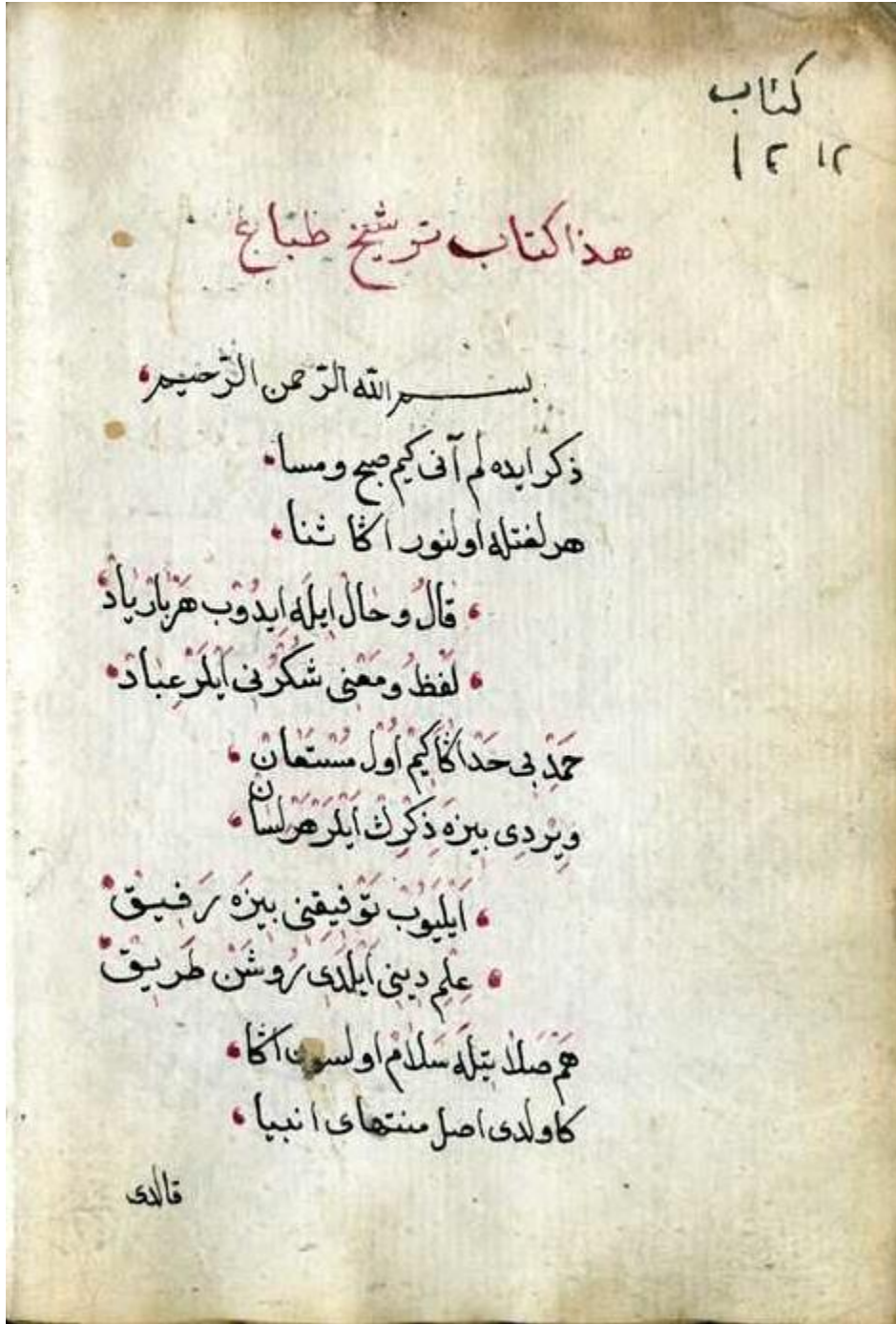

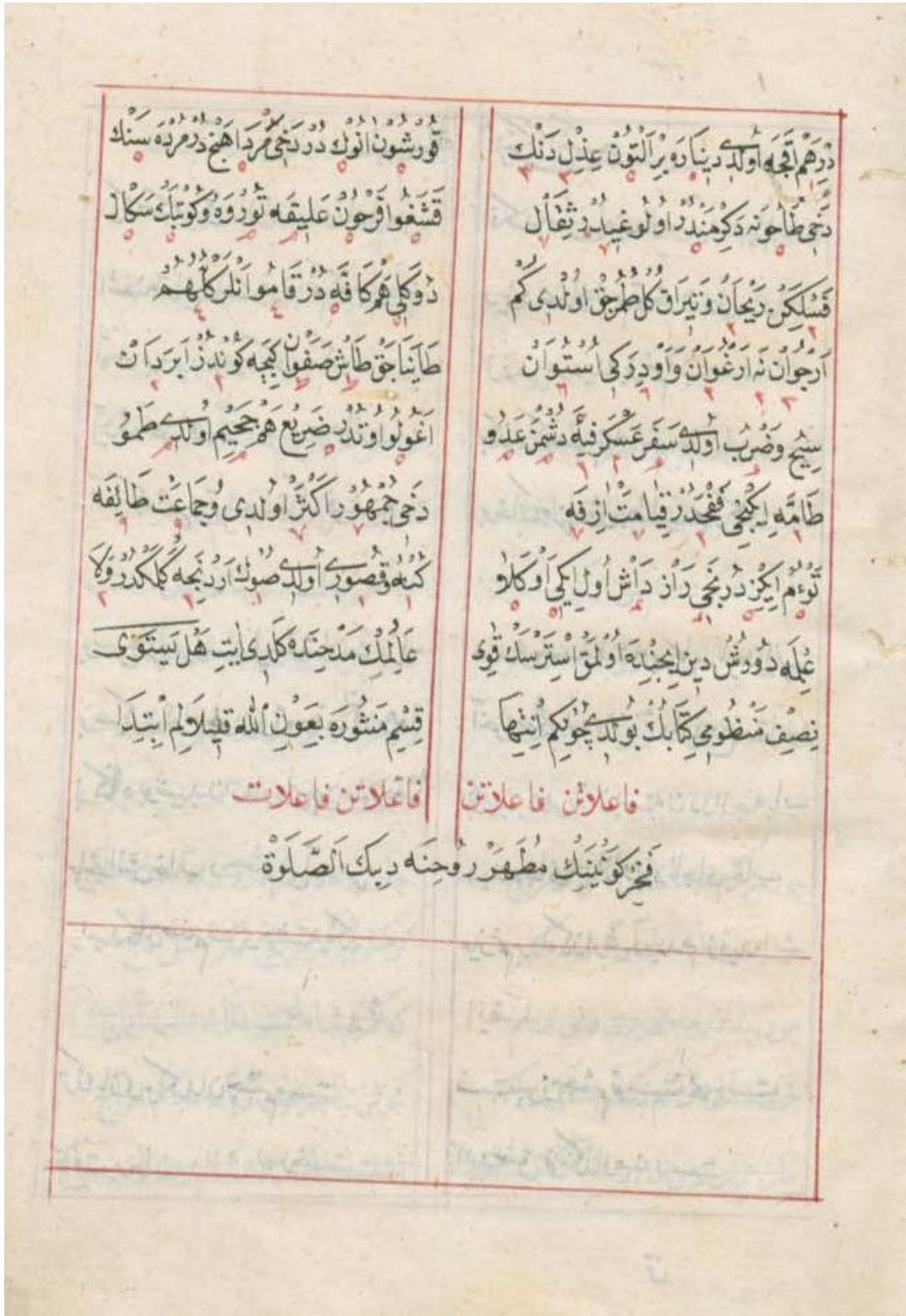
EKLER

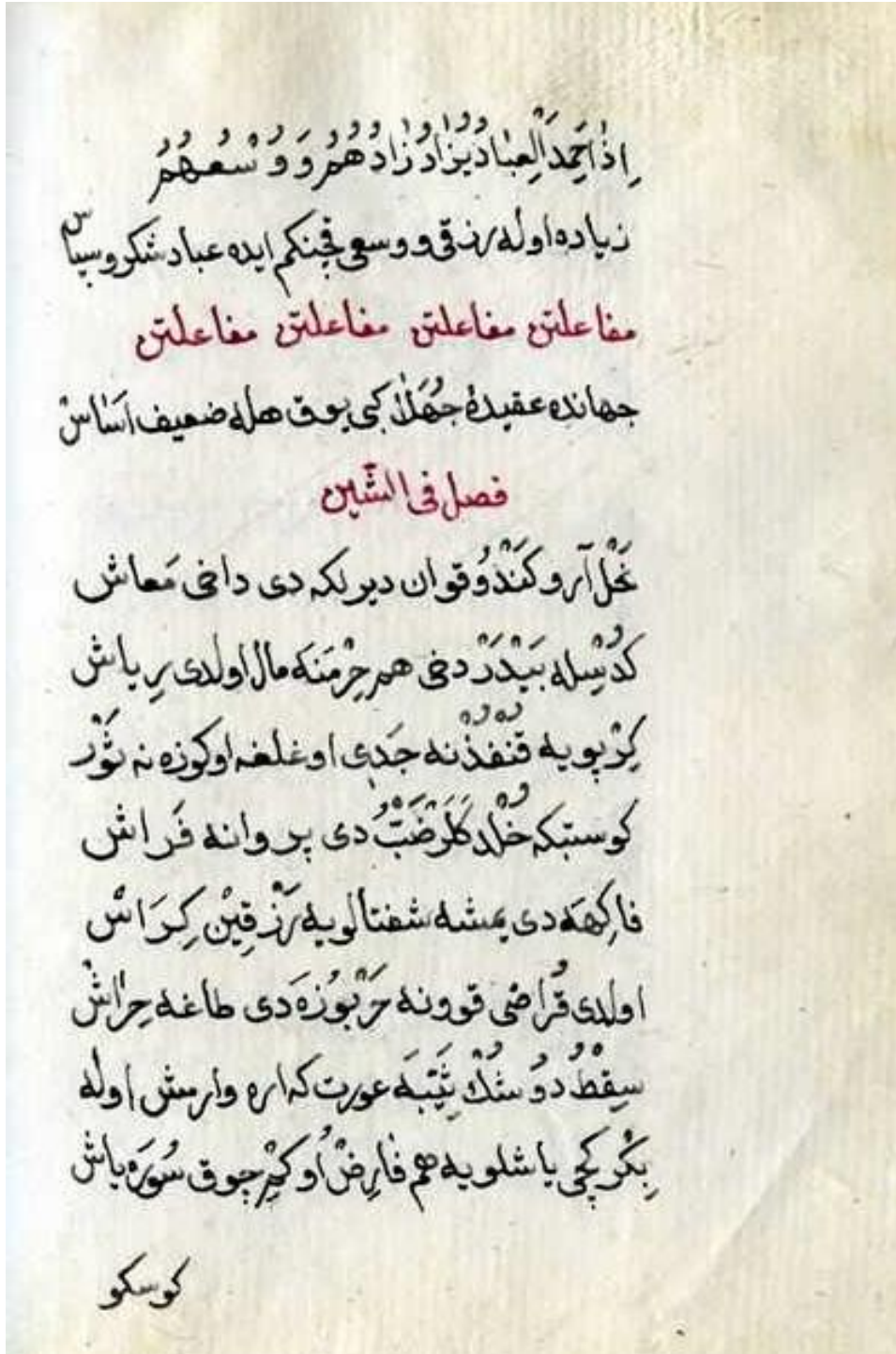
Teşrîh-i Tîbâ' dan Örnek Sayfalar

Istanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Nüshası, yk.2^a

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Nüshası, yk.13^b

Belgrad Üniversitesi Nüshası, yk.15^a